

Arbete och skörd

En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Redaktörer: Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson

Arbete och skörd
En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Figur 1. Patrick Svensson i Riksarkivets lokaler i Uppsala. Fotot är tagen för programmet till professorsinstallationen 2018. Foto: Jenny Svernås-Gillner, SLU.

Arbete och skörd

En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Redaktörer:
Martin Andersson, Ulrich Lange
& Jesper Larsson

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN

SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDE 78

Utgiven med stöd av:
Stiftelsen Lagersberg
Stiftelsen Hugo och Emma Björkmans minnesfond
vid Kungl. Skogs och lantbruksakademien

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 84
Redaktörer för serien: Jimmy Lyhagen & Per Eriksson
© Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och författarna
Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien
Grafisk form: Lars Paulsrud
Omslagsbild (något beskuren): Rågskörd, Djura, Leksands
socken, omkring 1915. Foto: Hans Per Persson, Arkiv:
Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.
Tryck: Bulls Graphics
ISBN: 978-91-990003-4-3
ISSN: 1402-0386

Innehållsförteckning

Peter Normark	
<i>Företal</i>	7
Martin Andersson och Jesper Larsson	
<i>Arbete och skörd – en festskrift till Patrick Svensson</i>	9
<i>Författarpresentationer</i>	20
ARBETE	
Tommy Bengtsson och Mats Olsson	
<i>Skördar och lönearbete under 1800-talet</i>	23
Martin Dribe & Maria Stanfors	
<i>Klass och inkomst. Social stratifiering i stad och land i Skåne, ca 1900–1970</i>	39
Irene A. Flygare	
<i>Armageddon eller den agrara revolutionen</i>	65
Carin Martiin	
<i>Med stambanan rakt över gårdsplanen. Frithiof Johanssons dagboksanteckningar 1875–1923</i>	92
Clas Tollin	
<i>Johan Ekeboms karta över Vadstena 1705</i>	III
Carolina Uppenberg	
<i>Vad gjorde en torparhustru?</i>	135

Ann-Catrin Östman	
<i>Papperslösa drängar. Estniska migranternas försörjning i det sena 1820-talets Finland</i>	154

SKÖRD

Martin Andersson	
<i>Rekarne kvarnar</i>	175

Magnus Bohman	
<i>En hungrig historia. Svältforskning i skärningspunkten mellan agrarhistoria, ekonomisk historia och demografi</i>	203

Carl-Johan Gadd	
<i>Från ensäde till tresäde. Falbygden och norra Småland, ca 1500–1800</i>	216

Erik Hallberg & Lars Nyström	
<i>Kampen om Lärkeskogen. Skogskommissionerna och äganderätten till allmänningarna 1650–1800</i>	249

Jesper Larsson	
<i>Odlingssystem i förändring. Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800</i>	276

Janken Myrdal	
<i>Varför finns det mer skriftligt källmaterial från vissa perioder och regioner?</i>	297

Martin Skoglund	
<i>Vikten av spannmål. Justering av volymbaserade skördeserier och dess betydelse för regionala skördevariationer</i>	319

Anna Westin och Tommy Lennartsson	
<i>Kor och foder på tröskeln till industrijordbruket. Boskapsskötseln och dess förutsättningar vid 1800-talets mitt enligt sockenkartverket</i>	348

TABULA GRATULATORIA	373
---------------------------	-----

Författarpresentationer

MARTIN ANDERSSON, docent, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

TOMMY BENGTTSSON, professor, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

MAGNUS BOHMAN, biträdande professor i landskapsvetenskap och docent i ekonomisk historia, Högskolan Kristianstad och Umeå universitet.

MARTIN DRIBE, professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

IRENE FLYGARE, docent i agrarhistoria, Vice preses Kungl. Gustav Adolfs Akademien.

CARL-JOHAN GADD, professor, Avdelningen för ekonomisk historia, Göteborgs universitet.

ERIK HALLBERG, docent, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

JESPER LARSSON, professor, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

TOMMY LENNARTSSON, docent i naturvårdsbiologi, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

CARIN MARTIN, docent, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

JANKEN MYRDAL, professor, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

LARS NYSTRÖM, docent, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

MATS OLSSON, professor, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

MARTIN SKOGLUND, fil. dr., Historiska institutionen, Stockholms universitet.

MARIA STANFORS, professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

CAROLINA UPPENBERG, docent i ekonomisk historia, Södertörns högskola och Stockholms universitet.

CLAS TOLLIN, docent, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

ANNA WESTIN, docent i agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

ANN-CATRIN ÖSTMAN, äldre universitetslektor i nordisk historia, docent, Åbo Akademi.

A R B E T E

CLAS TOLLIN

Johan Ekeboms karta över Vadstena 1705

VADSTENA VAR UNDER FÖRRA delen av medeltiden en kungsgård. Kung Magnus Birgersson (Ladulås) lät vid 1200-talets slut uppföra ett palats i tegel nära Vätternstranden. Sonsonen Magnus Eriksson och hans drottning Blanka donerade ägor och palats till en klosterstiftelse som på 1370-talet blev Birgittinordens första konvent.¹ På klostrets mark växte på 1400-talet en stad fram som snart blev ett regionalt centrum. På 1540-talet lät Gustav Vasa uppföra ett slott på den så kallade Sanden omedelbart sydväst om staden. Efter Karl X Gustavs död 1660 avsattes bland annat västra Östergötland som livgeding åt änkedrottning Hedvig Eleonora. Administrativt skiljdes därmed Vadstena län med häraderna Aska, Dal, Lysing och Göstring samt staden Vadstena från resten av Östergötland. Vadstena län styrdes från 1678 till 1706 av hauptmannen på Vadstena slott Jakob du Rées.

I Vadstena fanns omkring 1700 två större institutioner: Krigsmanshuset och Hospitalet. Vadstena var även en sjöfartsstad vars skeppare fraktade spannmål från Östergötland till Bergslagen i Närke och i Småland. Från Västergötland transporterades ved och annat virke till det trädfattiga västra Östergötland.² Vid denna tid var stadens befolkning cirka 1 200 personer.³

Storskaliga stadskartor

Karl XI initierade en omstart för det svenska lantmäteriet omkring 1680. Storskaliga (geometriska) kartor spelade stor roll för genomförandet av reduktionen samt det militära indelningsverket och ständiga knekthållet.

1. Claes Gejrot, *Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar* (Kungl. Samfundet, 1996), 45.

2. Werner Pursche, "Befolkningen", i 600 år i Vadstena. *Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, red. Göran Söderström (Stockholmia förlag, 2000), 387.

3. Trots sin blygsamma befolkning var Vadstena betydligt större än grannarna Hjo och Gränna.

I ett kungligt brev från augusti 1695 uppmanas rikets landshövdingar att se till att även städer och stadsjordar avmättes och beskrevs eftersom det fanns problem med och osäkerhet om rådigheten. I brevet konstateras att stadsjordarna, vare sig de hade donerats vid stadens grundläggning eller senare, hade till syfte att tjäna till borgerskapets understöd och stadens allmänna nytta. De hade dock mer och mer blivit "till privat nytta och egen nyttighet förryckta". Genom privatisering hade de kommunala inkomsterna minskat, vilket drabbade underhållet av politien (ordningsmakten), publika byggnader, avlöningar till magistraten och stadens övriga funktionärer.⁴ Brevet resulterade i att en rad detaljerade kartor över städer och stadsjordar framställdes kring sekelskiftet 1700. Kartor upprättades över såväl stora som små städer.⁵

En av de främsta kartorna av detta slag är Johan Ekeboms karta 1705 över Vadstena stad med dess gatunät, bebyggelse, hustomter, trädgårdar och kålgårdar. För tomterna anges om de är bebyggda med trä- eller stenhus och noteringar om byggnadernas kondition samt tomtgränsernas längd mot grannar och gator (i alnar). I akten ingår även en omfattande textbeskrivning som bland annat namnger tomtinnehavarna och deras titlar. Dessutom gör Ekebon en historik över Vadstena kloster och beskriver vilken funktion bevarade husgrunder och byggnader hade under klostertiden. Ekebon avmätte även omkringliggande stadsjordar och hur de var fördelade mellan stadens tjänstemän och institutioner.⁶

Frågeställningar

Vadstenatraktens historia från äldsta tid till idag har skildrats i bokverket *Vadstena 600 år*. Johan Ekeboms unika stadskarta från 1705 har emellertid bara behandlats översiktligt.⁷ Det finns därför anledning att åter närma sig Vadstena utifrån detta dokument och dess faktarika innehåll.

4. Viktor Ekstrand, *Samlingar i landtmäteri. Första samlingen. Instruktioner och brev 1628–1699* (Stockholm, 1901–1902), nr 150.

5. Det finns flera liknande kartor, t.ex. över Visby, 1697, Härnösand 1699–1700, Södertälje 1700 och Uppsala 1702.

6. Originalakterna förvaras i Lantmäteristyrelsens arkiv i Riksarkivets lokaler i Arninge, LSA A24:130, LSA D121-1:1, LSA D121-1:3, LSA D121-1:4. En transkriberad och renskriven text ingår i: Johan Eekbom, *Beskrivning till 1705 års karta över Vadstena* (Föreningen Gamla Vadstena, 1979). Se även Werner Pursche, "Jordbruk och boskapsskötsel", i 600 år i *Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, red. Göran Söderström (Stockholmia förlag, 2000), 459f. och Nils Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721* (SLU, Uppsala, 2005), 574–577.

7. År 2000 fyllde Vadstena stad 600 år. I samband med detta utgavs ett praktverk på över 900 sidor som behandlar Vadstenatrakten från äldsta tider till år 2000. Den innehållsrika boken belyser staden och dess befolkning från skilda utgångspunkter. De historiska och arkeologiska redogörelserna är omfattande och faktarika. Ekeboms karta förekommer på ett par ställen i Vadstenaboken: Göran Söderström, "Topografi och bebyggelse i medeltidens Vadstena", 547–560 redovisar kartan framför allt för att beskriva byggnader och Werner Pursche, "Jordbruk och boskapsskötsel", 459–460 om bakgrunden till stadsjordarnas uppmätning.

Ekeboms Vadstenakarta ger en detaljerad bild av en medelstor svensk stad vid stormaktstidens slut.⁸ Även om syftet med avmätningen gällde kommunala tillgångar och hur dessa var förvaltade innehåller karta plus textbeskrivning material för att belysa också andra aspekter. Hur såg stadens inre differentiering ut? Avspeglas socio-ekonomiska skillnader i stadsrummet? Fanns det till exempel geografiska skillnader mellan var de välbärgade respektive mindre bemedlade bodde? Var låg kålgårdarna och fruktträdgårdarna? Fanns områden dominerade av en viss näring eller rådde en jämn spridning över stadsområdet? En stadsstudie av stormaktstidens Stockholm med socio-ekonomisk inriktning utgående från ett kameralt källmaterial har nyligen publicerats som delvis belyser samma frågor.⁹

Lantmätare Johan Ekebon

Flera av 1600-talets främsta lantmätare har verkat och bott Vadstena. Pionjären Johan Larsson Grot (994) arbetade i västra Östergötland på 1630- och 1640-talen.¹⁰ Grot ligger begravd i Birgittakyrkan. Livgedinget hade egna lantmätare som Jöns Bärgman (1055), Gabriel Nilsson (1480), Lorens Rydström (1482), Johan Nessner (902) och från 1702 Johan Ekebon (1481). Ekebon var flitig och upprättade 140 kartakter i västra Östergötland till och med 1728. Han gifte sig 1706 med Margareta Vetter som efter Ekeboms död 1729 gifte om sig med den välbeställda Vadstenarådmannen Daniel Krijk.

Johan Ekeboms mor var Aleta Allers (1637–1708) som var dotter till stenhuggaren och rådmannen Johan Allers från Flandern. Johans far Sten Larsson dog redan 1677 då Johan var två år gammal. Johans mormor var Anna Larsdotter som i sin tur var dotter till Vadstenaborgmästaren Lars Uddson.¹¹ Släkten Ekebon var sålunda sedan lång tid etablerad i Vadstena och ingalunda fattig.

Stadens geografiska indelning

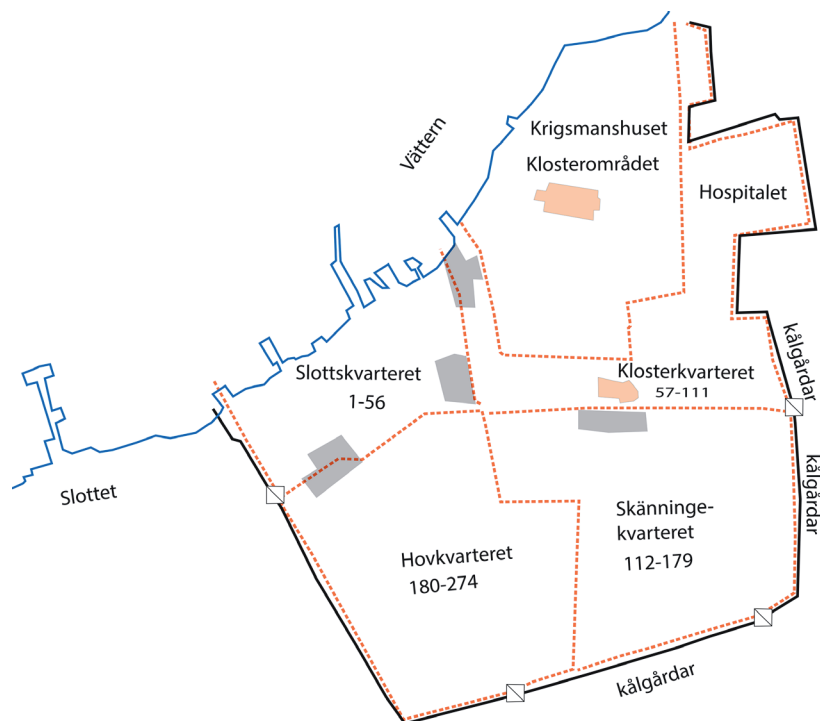
Omkring 1700 var staden indelad i fyra kvarter samt slottsområdet och Krigsmanshuset. Utifrån Ekeboms karta ska staden beskrivas tomt för tomt och kvarter för kvarter vad gäller markanvändning, tomtinnehavare och bebyggelse.

8. Ekeboms littera och tomtnummer finns angivna inom () så att den intresserade själv kan orientera sig på kartan.

9. Erik Bengtsson, Mats Olsson & Patrick Svensson, "Mercantilist inequality: wealth and poverty in Stockholm, 1650–1750", *The Economic History Review* 75, nr 1 (2022), 157–180.

10. Siffrorna inom parentes efter lantmätarnas namn refererar till Viktor Ekstrands numrering i verket *Svenska landtmätare 1628–1900*.

11. Lars Uddsons far var Vadstenaborgmästaren Udd Jönsson som ägde gården Tistorp i Strå socken 4,5 kilometer söder om staden.

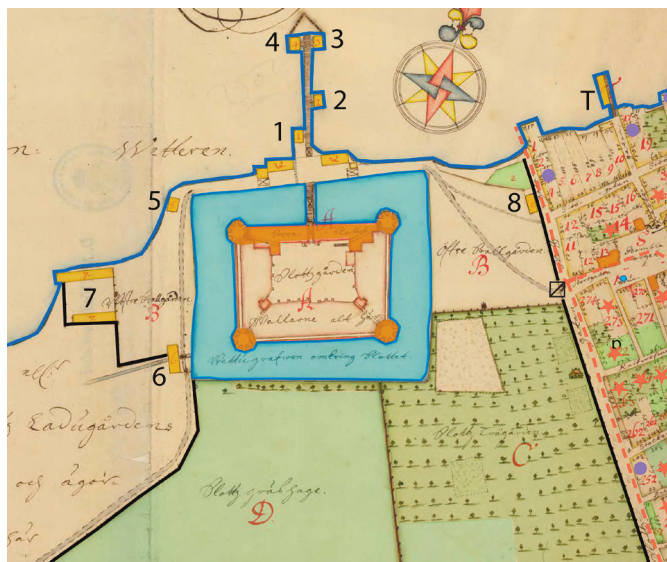

Figur 1. Vadstena innanför stadsstaketet med antalet av Ekebonum numrerade tomter inom respektive kvarter. Grå partier är stadens offentliga torg. Röd pricklinje är gränser mellan kvarter. (D121-1:3, Bearbetning CT)

Slottsområdet låg i väster utanför stadens staket och gränsade till Starby kungsgård (se figur 2). Före slottets tillkomst vid 1500-talets mitt fanns här stadsdelen Sanden. Bebyggelsen avhystes och invånarna flyttades 1544 till nuvarande stadsområdet.¹² Söder om slottet låg Kalkhagen (D), en hästhage som användes till sommarbete för hauptmannens hästar. Slottsträdgården (C) låg i öster närmst staden. Där fanns unga och gamla fruktträd, kryddsängar samt ytor för höslåtter. Längs gångarna och sidorna växte gamla askar. Mellan norra delen av vallgraven och stranden låg två träbyggnader som användes till logi vid hovets besök eller för hauptmannens behov (LSA D121-1:4).

Väster om slottet låg två spannmålsbodar (5, 6). Den ena användes för slottets behov, den andra var ett magasin i tre våningar där avradsspannmålen från underliggande gårdar förvarades.

12. Pär Karlsson & Rikard Hedvall, *Stadsgårdar i den senmedeltida stadsdelen Sanden, Vadstena: Vadstena stad och kommun, Östergötland: dnr: 421-2200-1995, 96/054, 97/064, 421-1405-1998, Avd. för arkeologiska undersökningar (Riksantikvarieämbetet, Linköping, 2000), 39, 121.*

Figur 2. Vasaslottet (A) var en närmast kvadratisk anläggning med fyra rundtorn i hörnen och med huvudbyggnaden i norr. Allt var omgivet av en bred vallgrav. En lastagebrygga i Vättern rymde brandfarliga verksamheter som hovköket (1), brygg- och brännhus (brännvinsframställning) (3), bad- och tvätt-hus (4) samt vedbodar (2). Utanför vallgraven låg stallgårdarna (B). I västra stallgården fanns två stora stall (7). I östra låg slottssmedens smedja, stuga och kålgård (8). (Bearbetning CT)

Figur 3. Vadstena slott omkring 1700 från sjösidan. Bebyggelsen utanför vallgraven och lastagebryggan har utelämnats och stafagefigurerna är schabloner (*Suecia antiqua et hodierna*).

Staden innanför tullstaketet

Själva staden omgavs av ett tullstaket med tre officiella tullportar.¹³ Från Norra tullen eller Motalaporten utgick landsvägen till Motala (X). Från Östra tullen eller Skänningeporten utgick landsvägen till Skänninge (Y). Södra tullen eller Hovsporten var utfart dels till Hov, dels till Ombergs djurgård (Z). Utanför Hovsporten låg en "Oxehahge", en marknadsplats där allmogen försålde sina varor men som troligen främst var en plats för kreaturshandel.¹⁴ Oxhagen låg på kungsgården Starbys ägor.

Institutioner och allmänna platser

Till staden hörde Vadstena skola och Kyrktorget, Klockarebacken som var ett litet torg enbart för stadens "Placier" (nöje eller tidsfördriv), Nya torget, Gamla torget, Rådstugan (13), en sjöbrygga vid Hovsgatustranden med några spannmålsbodar, en sjöbrygga vid Helgeandsgatan med spannmålsbodar, vidare båtsmanstomten (164) och slottssoldaternas tomt (234), dessutom 65 tunnland av stadsjorden.¹⁵

Vadstena församling ägde Kaplansgården (74), Prostgården (132), skolmästartomten (202) och två tomter i Skänningekvarteret (142, 143), dessutom nära 100 tunnland av stadsjorden.

Ekebon redovisar 274 tomter innanför stadsstaketet. Tomtstorleken varierade från 367 kvadratalnar (132 kvadratmeter) till 28 500 kvadratalnar (cirka ett hektar).¹⁶

Staden innanför staketet var på intet sätt fullbyggd. (Frukt)trädgårdarna utmärktes med stiliserade trädtecken medan gräshagar och kålgårdar saknade trädssymboler. Skillnaden mellan gräshagar och kålgårdar är inte alltid helt tydlig i beskrivningen.

Sjöfart, hantverk och jordbruk

Vadstena bedrev sjöfart på Vättern. Ett tiotal större och mindre bryggor låg spridda från slottet i söder till Susenberg i norr. Vid bryggorna fanns förråds- hus, vedskjul och lastageplatser samt upplag av ved. Stadens handelsmän köpte spannmål från omkringliggande landsbygd som sedan fraktades per båt till Askersund och Jönköping för att säljas i Lerbäcks och Tabergs bergslag. Ved och virke transporterades med båt från Västergötland på "4 à 5 mils avstånd". Frakten sköttes av båtförare och båtkarlar. Fiskeri omtalas inte, däremot en

13. Lilla tullen eller stadstullen infördes av kronan 1622. I princip förbjöds handel utanför städerna och tullavgiften var 1/32 (tre procent) av varans värde.

14. Werner Pursche, "Handel och skeppsfart", i 600 år i Vadstena, 444–445.

15. Siffror och littera i texten hänvisar till Ekeboms numrering av tomter och platser.

16. Några tomter är delade eller samägda vilket ökar antalet till 280.

Jöns Larsson fiskare och Olof fiskares änka som innehade var sin liten gård (108, III).

Stadens krögare höll krog och skjutshästar samt disponerade den så kallade Krögareängen nordväst om Galbergsgärdet (OO). Marken bestod dels av en slåtteräng, dels av en beteshage för skjutshästarna. Krögaren innehade även en beteshage och äng i det närbelägna Kvissberg (LSA D91-11:1).

Ekebon nämner cirka tjugo olika hantverksyrken som med några få undantag var inriktade på stadsbornas behov. Stenhuggarna anlätades troligen för arbete på slottet liksom slottssmeden. Institutioner som Krigsmanshuset, Hospitalet och Livgedinget krävde personal för drift och förvaltning.

Någon manufaktur fanns inte. Stadsborna sysslade däremot i relativt stor utsträckning med jordbruk. Både en ladtomt och borgmästare Jöns Wettermans nybyggda ladugård omtalas. År 1705 var boskapsbeståndet i staden 65 hästar, 120 kor, 12 ungnöt, 46 oxar och stutar, 76 får samt 103 svin. Därutöver fanns höns och gäss.¹⁷

Socio-ekonomisk struktur

Av aktens textbeskrivning framgår innevånarnas socio-ekonomiska ställning och var olika grupper bodde. De mycket fattiga och medellösa faller utanför eftersom de inte var tomtinnehavare.

Som variabler för att identifiera olika sociala skikt användes här yrkestitlar, husens kondition och byggnadsmaterial samt tomternas storlek och hur de användes. Även tillgångar i form av tjänstejordar eller enskilda jordinnehav beaktas.

En reservation kan vara på plats. Enbart titlar kan vara vilseledande för innehavarnas ekonomiska ställning. De omtalade änkorna var både välbeställda och fattiga. Hantverkare som skomakare, skräddare och så vidare var sannolikt mindre bemedlade men det förekom skillnader inom skrået. Det saknas uppgifter om att trädgårdsmästarna personligen ägde några större trädgårdar, så de bör ha arbetat åt andra. Trädgårdsmästare Anders Månsson disponerade en tomt på knappt 700 kvadratmeter vid Hovsgatan (240). Kollegan Jöns Jakobsson delade sin hustomt med sin svärson Lars bildhuggare (170). Möjligen innehade han även en liten förfallen gård vid Hovsgatan (257). Olof trädgårdsmästare hade det något bättre ställt och ägde en välbyggd gård i hörnet av Hovs- och Stockmakaregatan (256) samt en kålgård vid Hällegatan.

17. Pursche, "Befolkningen", 463.

Tomter och tomtinnehavare

Många tomter var bebyggda men flera var kålgårdar (köksträdgårdar), (frukt)-trädgårdar och gräshagar utan några hus. Ekebom redovisar 110 kålgårdar, trädgårdar och grästäppor. I några fall innehöll tomterna både en kålgård och en trädgård. Grästäpporna användes till höslåtter och bete. Några humlegårdar omtalas inte men bör ha funnits och sannolikt har humleodlingar ingått under rubrikerna kål- och trädgård.

Tabell 1. Fördelningen av tomtinnehav mellan stadsborna

antal tomter per innehavare	antal innehavare	procent	totalt antal tomter	procent
1	120	71	120	43
2-3	32	19	72	26
4-10	17	10	88	31
	169	100	280	100

Totalt omtalas 170 tomtinnehavare och 280 tomter. Stadstomterna var ojämnt fördelade, samma person kunde inneha två, tre eller fler tomter. Flest tomter hade borgmästare Jöns Wetterman och rådman Hans Andersson Barckhus med tio respektive nio tomter vardera. Wettermans och Barckhus tomter/fastigheter låg spridda över staden men de flesta i Skänninge- och Hovkvarteren. Handelsman Daniel Eriksson Wetterling, rådman Anders Hansson, rådman Nils Hansson Swart och borgmästare Sven Perssons änka Helena Hall innehade alla sex tomter. Fyra tomter hade rådman Anders Eriksson, rådman Daniel Krijk, handelsman Jonas Göthe, handelsman Joel Thalen, borgaren Göran Jönsson, tullnären Samuel Peppelman, postmästare Augustins änka och borgmästare Christoffer Wedmans arvingar. Sjutton personer ägde därmed 88 tomter eller 31 procent av det totala antalet.

I andra ändan av förmögenhetsskalan finns de som endast disponerade en tomt.¹⁸ Cirka 120 tomtinnehavare faller inom denna kategori. Bland hantverkarna märks tio skomakare, fyra skräddare, tre sämskare, tre sadelmakare, tre trädgårdsmästare, en slottssmed, en beddare (insamlare av allmosor), en murmästare, en snickare, en svarvare, en gatuläggare och en kopparslagare. Transportsektorn representeras av tio båtkarlar, en båtförare, och en kofferdistkarl.¹⁹ Därtill kommer nio lägre tjänstemän och tillsynsfolk som kyrkvaktmästare, stadstjänare, tullförvaltare samt en slottssoldat. Några kvinnoyrken nämns inte men däremot omtalas åtta änkor, fyra hustrur och en dotter som inne-

¹⁸. Några hade mindre biinkomster från löningsjordar och liknande.

¹⁹. En örlogsmatros som var före detta besättningsman vid handelsflottan.

havare till bara en tomt. Majoriteten av stadens hantverkare och arbetsfolk ägde eller hyrde således endast en tomt.

Det fanns även ett svårfångat mellanskikt som postmästaränkan Beata Palm, skolmästaränkan Johanna, prästen Per Mört, föreståndarna för Krigsmanshuset och Hospitalet samt Lars bildhuggare och lantmätaren Gabriel Nilsson med flera.

Tack vare kartan kan personer och företeelser knytas till specifika platser och områden i staden. Kartan användes således inte bara för att illustrera ett statistiskt eller skriftligt material utan främst som källa för en rumslig analys av stadens inre differentiering.

Slottskvarteret

Slottskvarteret avgränsades av stadsstaketet och slottsområdet i väster, Vättern i norr, Nya torget och Torggatan i öster samt Storgatan och Gamla torget i söder. Totalt fanns 57 tomter (se figur 4).

En kommunal sjöbrygga fanns vid Krabbegatan med några bodar som användes till spannmålsmagasin och mälthus (T). En annan större kommunal brygga med spannmålsbodlar låg vid Helgonagatans strand. I övervåningarna förvarades säden och i undervåningen mälades kornet (U). I anslutning här till låg en liten lastageplats som användes när veden skulle lastas av. Det fanns också flera torkhus (pörten) (V).

Kvarteren kring och mellan Gamla och Nya torget söder om Sjögatan hade överlag väl bebyggda tomter med välbeställda innehavare. Där saknades både lägre hantverkare och arbetsfolk bland tomtinnehavarna.

På västra sidan av Gamla torget låg stadens rådstuga med tomt (13). Byggnaden har senmedeltida ursprung och var uppförd av gråsten. På Gamla torget hölls alla större och mindre marknader där allmogen försålde sina varor. På torget låg också stadsbrunnen som användes av de närboende. På norra sidan hade rådman Anders Eriksson röjt av flera tomter, anlagt en trädgård och uppfört ett stenhus (14). Väster om rådhuset bodde hustru Beata Palm i en stor välbyggd gård (12). Hustru Beata innehade även hörntomten vid Storgatan och Slottsgatan (11). Vid torgets östra sida och längs Storgatan låg en gård med två stenhus (Udd Jönssons hus) (34) som ägdes av borgmästare Jöns Wetterman.

Nya torget (Stortorget) hade anlagts på tidigare trädgårdstomter. På torget hölls en vintermarknad vid kyndelsmässotid (2 februari). Tomten på torgets västra sida ägdes av den nyblivne änkemannen lantmätaren Gabriel Nilsson (40). Nilsson hade även en liten kål- och trädgårdstomt vid Stockmakaregatan (259). Granne till Nilsson var handelsmannen Lorentz Barckhus som ägde en vacker bebyggd gård (39). Den sociala statusen understryks av att stadens två

guldsmeder Isak Andersson och Hans Hindriksson hade sina tomter mellan Gamla och Nya torget (37, 38). Hindriksson hade även en gräshage vid Rännarvallen (122) och en trädgårdstomt vid Gropegatan (216).

Rådmännen Anders Hansson och Johan Arvidsson bodde i välbyggda gårdar vid Sjögatan respektive Bakgatan (27, 33). Rådmannen Måns Larsson Giöthes änka innehade två välbyggda gårdar (36, 43), medan fältskären Christian Schottes änka ägde en mindre gård vid Bakgatan (41).

Området kring Sjögatan och stranden präglades av småfolk även om det fanns undantag. Färgaren Anders Muhrs gård var stor och belägen vid Vätternstranden (22). Grannen borgaren Lars Wettring hade en "Wacker bebyggd gård" (24). Tullnären Samuel Peppelman bebodde en stor välbyggd gård med trädgård vid Sjögatan (32). En betydligt enklare bostad hade tullskrivaren som bodde i en liten stuga vid lastageplatsen (25). Intill bodde Sven Hermanssons änka i en liten förfallen gård vid stranden (26) liksom Håkan Nilssons änka med en minimal tomt på 180 kvadratmeter (21). Båtkarlarna Lars Sellevik och

Figur 4. Slottskvarteret. Vid Vätternstranden ligger tre lastagebryggor med tillhörande spannmålsbodar (T, U, V). Vid lastageplatsen för ved finns flera torkhus (V, W). Bruna fyrkanter är stenbyggnader. De röda stjärnorna markerar tomter som innehas av ett högre socialt skikt, de violetta punkterna är tomter som innehas av ett lägre socialt skikt. Därutöver finns ett svärdefinierat mellanskikt. (D121-1:4, bearbetning CT)

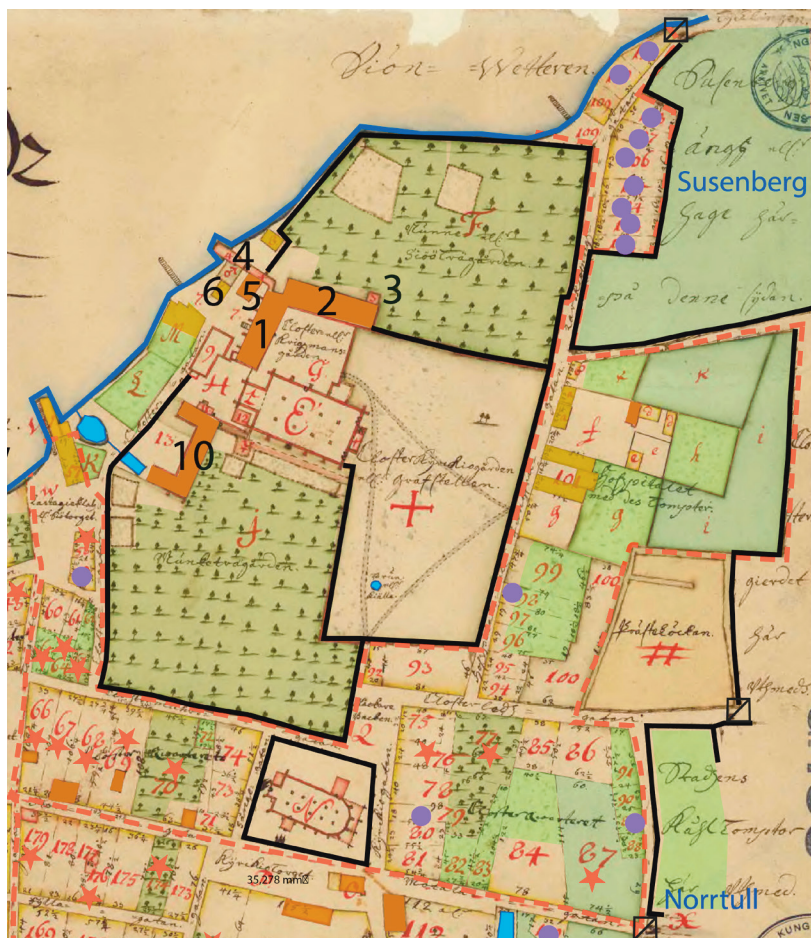
Figur 5. Rådhuset vid Gamla torget började byggas vid 1400-talets mitt och är i dag byggnadsminne.

Joel Olofson (28, 50) samt skomakarna Arvid Bengtsson och Jöns Hult (46, 47) bodde nära hamnen, alla saknade såväl kålgård som trädgård. Jacob Ryttares hustru disponerade en liten gård vid stadsstaketet (3).

Slottskvarteret var relativt tätt bebyggt och där fanns bara sex mindre trädgårdar och en kålgårdstomt.

Klosterkvarteret

Klosterkvarteret som omslöt det tidigare klosterområdet på tre sidor hade 54 tomter (57–111; se figur 6). I området låg stadskyrkan S:t Per och en tillhörande spannmålsbod. Kyrkogården användes inte för begravingar på grund av dess "otienlige jordmånn", i stället användes klosterkyrkogården. Till kvarteret räknades även Hospitalet. Vid Vätternstranden låg Sjötorget som var en lastageplats som användes till ved- och timmerupplag. På grund av att stranden var

Figur 6. Det tidigare klosterområdet 1705. Nya krigsmanshuset (1), Gamla krigsmanshuset (2), abbedissans hus (3), vedbod (4), f.d. bageri (5), ny badstuga (6), Birgittakyrkan (E) och Hospitalstomten på östra sidan om Hospitalsgatan (101) med sin nya byggnad för de intagna. Till Hospitalet hörde en lastageplats och ett malt- och torkhus vid stranden norr om Nunneträdgården (109) samt några tomter (104, 105, 106). Bruna fyrkanter är stenbyggnader. De röda stjärnorna markerar tomter som innehas av ett högre socialt skikt, de violetta punkterna är tomter som innehas av ett lägre socialt skikt. (D121-1:4, bearbetning CT)

långgrund fanns två bryggor ut i sjön (W). Vid lastageplatsen låg gamla Myntplatsen där handelsman Jonas Giöthe hade sin vedgård (58) och Lars Larsson snickare sin gård (59). I det stora kvarteret öster om stadskyrkan fanns både bebyggda tomter och kålgårdar. En stor trädgård och tomt (76, 77) tillhörde kyrkoherde Nils Lithelius. Prästsonen Nils Lithelius (1658–1706) var lärare vid Vadstena skola innan han 1698 blev kyrkoherde i Hagebyhöga och fick bostad i prästgården Brustorp 4,5 kilometer österut.

Kvarteret väster om stadskyrkan (S:t Per) hade en högre social prägel. Köp- och handelsmännen Joel Thalen och Jonas Giöthe ägde båda nybyggda gårdar med stenhus (68, 69). Intill dessa låg borgmästare Jöns Wettermans tomt med en stor trädgård och stenhus (70). Vid Nya torget hade rådmannen och stadsnotarien Nils Hansson Swart sin välbyggda gård som även innehöll ett litet stenhus. Tomten gränsade till arrendator Anders Falcks arvingars tomt som också var bebyggd med ett stenhus (67).

Johan Ekebon noterat att änkan till stenhuggaren Sten Larsson Ekebon, det vill säga hans mor, innehade både en liten tomt vid sjöstranden (57) och en delvis bebyggd kålgårdstomt söder om Hospitalet (99).

Norra delen av Klosterkvarteret utgjordes av Hospitalet med dess byggnader, kålgårdar och grästomter (101 a–k). Dessutom ägde Hospitalet två tomter i södra delen av staden (128, 245) som gav ett visst tomtöre i inkomst.

Ett småfolksområde fanns norr om Hospitalet mellan Vättern och Susenberghagen (102–III). Vid stranden fanns en brygga och en liten lastageplats. Stugorna låg på ofri grund och tomtöret gick till Hospitalet. Invånarna var bland annat gatuläggaren Jöns Ljung och skomakaren Jöns Eliesson som disponerade en liten förfallen gård (106). Andra personer med små tillgångar var Kristian Philips änka, fiskaren Jöns Larsson, båtkarlarna Johan Danielsson och Erik Jonsson. Olof fiskares änkas bostad var en liten förfallen stuga.

Öster om Klosterkvarteret låg den så kallade Prästelyckan (signum #), en åker på ett och ett halvt tunnland som var anslagen till kyrkoherden. Området var tidigare slotthumlegård och detta är enda gången Ekebon omtalar humle.

Hospitalet

Inrättningen grundades 1519 av Mårten Nilsson Skinnare (död 1542). År 1705 hade en upprustning av Hospitalet skett.²⁰ Inrättningen förestods av sysslomannen Peter Grape. En präst var knuten till fattigkyrkan (Trefaldighetskyrkan) som betjänade de intagna som uppgick till 80 personer "eller fler". På området fanns två spannmålsbodar, ett stall, brygghus, bastu och vedgård samt ett tegelhus för Hospitalets skrifter. Dessutom ingick två kålgårdar och en gräshage för de fattigas kreatur samt två åkrar och den särskägnade så kallade Faltisängen (NN) i Galgbergsgärdet och en ängsteg i Klosterorlunda i Strå socken (LSA D24:31, litt. M). Höet bärgades av Ladugårdsbonden. Dessutom innehade Hospitalet 6,9 tunnland av stadsjorden. Till Hospitalet hörde en så kallad Ladugård (nuv. Östra Starby) omedelbart norr om staden som försedde inrättningen med dagligvaror. Men den största inkomsten kom från ett antal hemman både inom och utanför Vadstena län.

20. Söderström, "Topografi och bebyggelse", 550–554.

Klosterområdet (Krigsmanshuset)

Klosterkvarteret omgärdade det tidigare klosterområdet med klosterkyrkan (Birgittakyrkan). Vadstena kloster upplöstes så sent som 1595 då nunnorna avhystes och flyttades till Olivaklostret i Preussen. I stället tog kronan över och ett krigsmanshus inrättades efter westfaliska freden 1648 för avdankade och gamla soldater samt deras familjer.²¹ Ekebom gör en noggrann uppmätning över byggnader, trädgårdar och annan mark. Klosterområdet och dess byggnader var till stor del intakta, inte minst klosterkyrkan (Birgittakyrkan) som blev församlingskyrka åt Krigsmanshusets församling (E). Mellan 1677 och 1707 var Peder Mört församlingspastor. Nunnekonventet hade legat i Bjälboättens tegelpalats. Det tidigare munkklostret (10) var också en tegelbyggnad med två flyglar som bland annat användes till bostad åt Krigsmanshusets bokhållare. Vid stranden låg en mindre och en större kålgårdstomt (K, L) vars odlingssängar "krigsbussarna" själva fick bruka. Norr om dessa låg Krigsmanshusets Prästgård (M). Öster om Birgittakyrkan låg den muromgärdade klosterkyrkogården (+) som användes som begravningsplats för såväl staden som Krigsmanshuset och Hospitalet. På kyrkogården fanns god "gräsväxt" som klockaren fick ta vara på mot en avgift till kyrkan. I södra delen fanns en av stadens offentliga brunnar.

Norr om Krigsmanshuset låg den stora muromgärdade Nunneträdgården

Figur 7. Bjälboättens palats blev Birgittasystrarnas klosterlänga på 1370-talet och Krigsmanshus 1648. (CT)

21. Krigsmännen och deras familjer hade knyppling som en extra inkomst. Detta gjorde vadstenaspetsar till en välkänd produkt.

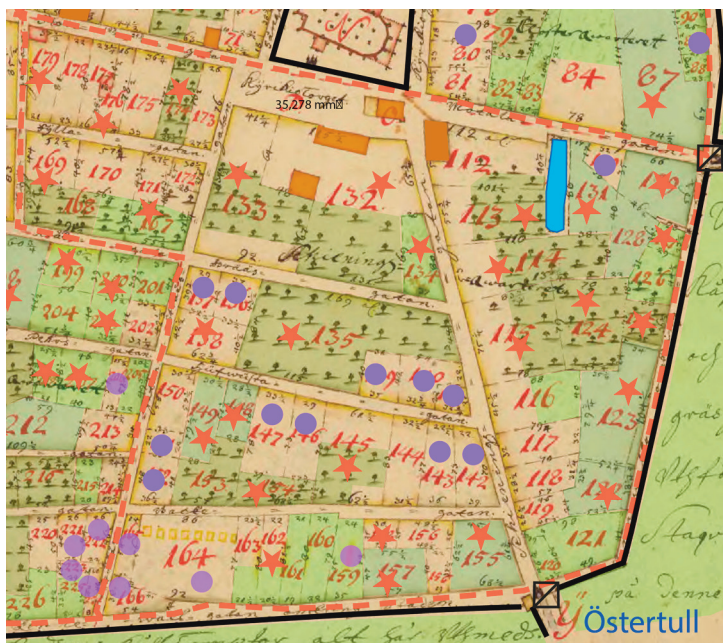
Figur 8. Birgittakyrkan dominerar stadsbilden 1700. Klosterbyggnaderna används sedan 1648 som krigsmanshus. Båtar och bryggor visar på Vadstena som sjöfartsstad (*Suecia antiqua et hodierna*).

(Sjöträdgården) (F) med äppel-, päron-, plommon- och körsbärsträd samt två kryddodlingar. Arrendeintäkterna från trädgården gick till Krigsmanshuset. Söder om kyrkan låg den tegelmursomgärdade Munketrädgården (J) med unga och gamla äppel-, päron-, plommon- och körsbärsträd samt en gammal förfallen ruddamm. Även intäkterna från Munketrädgården gick till Krigsmanshuset.

Skänningekvarteret

Söder om Storgatan och Kyrktoget samt öster om Strågatan låg Skänningekvarteret med 67 tomter (112–179; se figur 9). Vid det nyanlagda Kyrktoget låg Vadstenas skola (O) som var uppförd i gråsten. På skoltomten fanns även en träbyggnad. En skolmästare och två lärare stod för undervisningen som omfattade svenska, latin, "någon grekiska", skrivning, räkning och sång. Eleverna kom både från staden och från landsbygden.

Söder om kyrktoget låg Prostgården med två stora stenhus och nya träbyggnader (132). Prosten Samuel Pontin tillhörde de mest välbärgade stadsborna. Pontin hade även köpt in en ny välbyggd gård vid Kyrktoget med en vacker trädgård (133) samt en kålgård i sydöstra hörnet (134). Förutom övriga inkomster och prostbostället disponerade Pontin 6 plus 81,5 tunnland som ämbetsjord. Borgmästare Jöns Wetterman hade köpt en gårdstomt söder om Prostgården med både trädgård och stadens enda ruddamm (113). Dessutom ägde han en stor trädgård vid Huvudstadsgatan (135) och två gräshagar (149, 155) i södra delen av kvarteret samt en tomt med ett förfallet stenhus.

Figur 9. Södra och östra delen av Skänningekvarteret var glest bebyggt med flera kål- och fruktträdgårdar. I södra delen hade mindre bemedlade sina bostäder. Bruna fyrkanter är stenbyggnader. De röda stjärnorna markerar tomter som innehas av ett högre socialt skikt, de violetta punkterna är tomter som innehas av ett lägre socialt skikt. (D121-1:4, bearbetning CT)

Handelsmannen Jonas Wigman ägde en tomt med stenhus i hörnet av Storgatan och Nygatan (179). Rådman Petter Huus änka ägde en välbyggd gård med ett litet stenhus (176). Även rådman Anders Eriksson innehade en större tomt med trädgård (145).

Skänningekvarteret var förutom norra delen med Prostgården, Storgatan och Motalagatan glest bebyggt med 27 större och mindre trädgårdar, kålgårdar och grästomter.

Förutom trädgårdar och kålgårdar som tillhörde stadens rika var de bebyggda tomterna i södra delen dominerade av mindre bemedlade.

Vid stadsstaketet fanns en stor sammanslagen kommunal tomt på vilken stadens åtta ordinarie båtsmän hade sina små stugor och kålgårdar (164).²² Dessutom hade båtsmannen Sven Lång sin bostad på ofri grund vid Backegatan (143) och betalade tomtavgift till kyrkan liksom grannen timmermannen Jon Andersson (142).

22. Städerna ålades att hålla ett visst antal båtsmän för flottans behov. Se även Söderström, "Topografi och bebyggelse", 556–557.

Hovkvarteret

Söder om Storgatan och öster om Slottsgatan låg Hovkvarteret som hade 94 tomter (180–274). Kvarteren mot Storgatan och torgen präglades av välbärgade tomtägare. Borgmästaren Jöns Wetterberg bebodde en ny och välbyggd gård vid Nya torget (180). Granntomten hade innehafts av Wettermans svärfar slottsfogden Jürgen Claus och var bebyggd med två stora stenhus med övervåningar av trä (181).²³ Söder därom låg Wettermans nya och välbyggda ladugård (193). Väster om ladugården vid Hofslagargatan låg Per skolmästares änka, hustru Johannas hustomt (196). Rådman Nils Anderssons änka hade en stor tomt vid Gamla torget inklusive en trädgård (273). Söder därom hade hustru Catharina Ivarsdotter och tullnären Samuel Peppelman en kålgårdstomt (272). Rådman Anders Larssons änka bebodde en välbyggd gård 184) och han ägde även en tomt (169) samt en gräshage vid S:t Persgatan (198). Rådman Daniel Krijk hade en välbyggd gård i hörnet mellan Hovsgatan och Knivsmedsgatan (188). Granntomten ägdes av handelsman Johan Krijk (187).

Figur 10. Södra delen av Hovkvarteret var öppen med kålgårdar, trädgårdar och gräshagar som innehades av välbeställda borgare. Insprängda bland dessa bodde småfolket. Bruna fyrkanter är stenbyggnader. De röda stjärnorna markerar tomter som innehas av ett högre socialt skikt, de violetta punkterna är tomter som innehas av ett lägre socialt skikt. (D121-1:4, bearbetning CT)

23. Se vidare Söderström, "Topografi och bebyggelse", 492ff.

Vid Storgatan hade lantmätaren Ambjörn Larssons änka Karin Hansdotter en förfallen gård på en liten oregelbunden tomt (183). Karin överlevde sin man i 39 år.²⁴

I södra delen av kvarteret innehades de bebyggda tomterna av mindre be-medlade medan intilliggande kål- och trädgårdstomter ägdes av rikare borgerskap. Två kålgårdstomter tillhörde till exempel rådmän Anders Eriksson (200, 203). Rådmän Nils Hansson Swart innehade en kålgård (233), en liten förfallen gård som erhållits som vederlag (243) och en liten obebyggd kålgårdstomt (258).

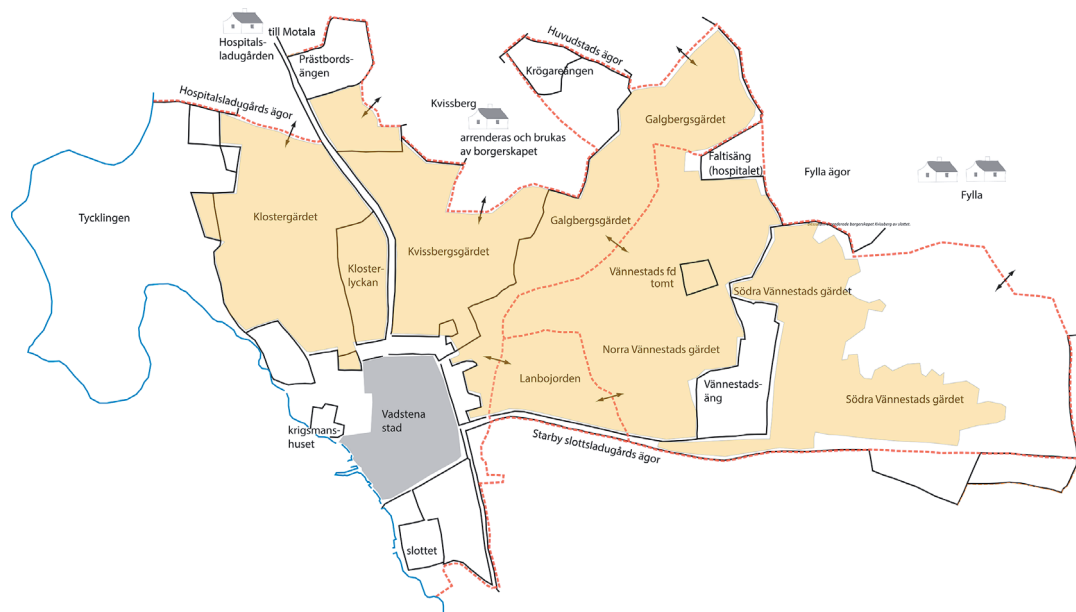
Till det enklare folket hörde båtkarlarna Jöns Månsson och Arvidsson (saknas förnamn) med var sin liten tomt (206, 214). I kvarterets sydvästra hörn hade staden avsatt en tomt för sex slottssoldater för att slippa att de inkvarterades bland stadsborna (234). Nära Södertull hade slottssoldaterna Lars Gråå och Hans Larsson var sin minimala gårdstomt (223, 224). Besökaren (det vill säga tulltjänstemannen) och tullskrivaren Anders Somme hade en liten hustomt vid Hovstullporten (227). Bredvid hade tullskrivaren Erik Orre en kålgårdstomt (228). Hospitalets syssloman Peter Grape innehade en liten obebyggd kålgårdstomt (205).

I Hovkvarteret fanns 43 större och mindre trädgårdstomter, kålgårdar samt två större grästomter som ägdes av rådmän Anders Larssons änka (198) respektive rådmän Daniel Krijik (212).

Stadens jordar utanför tullarna

Stadens mark tog inte slut vid stadsstaketet. När klostret upplöstes 1595 donerades marken inklusive den avhysta byn Vännestads ägor till Vadstena stad av hertig Karl, senare kung Karl IX, som stadsjord. Utanför staketet, mellan Motala- och Skänningeportarna, hade staden avsatt mark till drygt hundra kålgårdar och gräshagar. Resten av stadsjorden var indelad i fem större gårdar och fyra mindre särhågnade lyckor. Åkern brukades i tvåsäte där hälften årligen besåddes och andra hälften trädades. Åkern bestod av Klostergärdet (B) 88 tunnland, Kvissbergsgärdet (E) 76,4 tunnland och Galbergsgärdet (FF) 84,5 tunnland. Öster därom låg Norra Vännestadsgärdet (HH) och Södra Vännestadsgärdet (JJ) på 137,5 respektive 116 tunnland. Till detta ska läggas landbojorden (GG) på 32 tunnland och 27,5 tunnland i lyckorna, vilket sammanlagt blir 562 tunnland. Slättermarken var fördelad på fyra ängsstycken och uppgick till 50 tunnland. Dessutom brukade borgerskapet det närliggande Kvissberg mot avrad till slottet. Avraden eller landgillet uppgick till en tunna spannmål

24. Ambjörn Larsson Ruth (1632), död 1669, upprättade kartor i Kalmar län 1641 till 1667. Ruth var gift 1644 med Karin Hansdotter (1620–1708), dotter till borgmästaren i Vadstena Hans Henriksson.

Figur 11. Vadstenas stadsjor 1705 omfattade dels den tidigare Kungsgårdens ågor, dels ett stort område söder om staden som tillhörde den avhysta byn Vännestad. Marken donerades till staden 1595 av hertig Karl. Dessutom arrenderade borgerskapet Kvissberg av slottet. Svarta heldragna linjer är hägnader, röda pricklinjer är bygränser. Kartan är orienterad med norr åt vänster. (D121-1:3, bearbetning CT).

per tunnland plus några öre i dagsverkspenningar. Kvissbergs ågor omfattade 71 tunnland åker och äng till 21 lass hö (LSA D91-II.1).²⁵

Vännestad var visserligen avhyst men bytomtens läge kan fastställas. Åkermarken var fortfarande tegskiftad enligt solskiftesprincipen där de tidigare gårdarnas åkertegar återkom i samma ordning från ett till nio i teglagen. Ytterligare en gård hade del i de norra teglagen. Antalet tegar var över 200, vilket innebar att lönings- och stadsjorden var fördelad på en rad småstycken.²⁶

Norr om stadsägorna låg halvön Tycklingen. Marken användes mot avgift som bete för borgerskapets boskap och intäkterna gick till Krigsmanshuset.

Stadsjordens fördelning mellan kommunala institutioner och enskilda

Stadsjorden bestod till största delen av åker men även en del ängar förekom. Däremot saknades utmark till sommarbete och stadens kreatur var hänvisade till Tycklingen och trädesgårderna. Enligt Ekeboms textbeskrivning uppgick

25. Vadstena kloster hade vid 1300-talets slut och början av 1400-talet förvärvat Kvissbergs bys sju gårdar men dessa var "nu" avhysta sänär som på en.

26. Staffan Helmfrid, Östergötland "*Västanstång*" Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese (Stockholms universitet, 1962), 81–82, 131, 210–213.

Tabell 2. Stadsjordens fördelning till olika kommunala företrädare

titel	namn	ämbetsjord tn1	enskild jord tn1	summa tn1
prost	Samuel Pontin	81,5	0	81,5
klockare	Malachias Zakariasson	3,4	0	3,4
stadsorganist	NN	3,8	0	3,8
borgmästare	Jöns Wetterman	22	20,3	40,3
rådman	Hans Barckhus	6,8	19	26,8
rådman	Anders Eriksson	5,1	30,4	35,5
rådman	Nils Hansson*	12,1	14	34,1
rådman	Daniel Krijk	7,3	15,6	22,9
rådman	Anders Hansson	3,4	12,4	15,8
rådman	Johan Arvidsson	2	19,5	21,5
stadskassören	NN	1,4	0	1,4
stadstjänaren	NN	0,9	0	0,9
summa		149,7	131,2	287,9

*Nils Hansson var även stadsnotarie

stadsjorden till 690 tunnland och utgjordes av åkern till Vadstena före detta kungsgård och den avhysta byn Vännestad. Enligt kartakten var stadsjorden 612 tunnland. Skillnaden beror möjligen på att Kvissbergs 71 tunnland inte var inräknade i den senare.

Stadsjorden bestod dels av ämbetsjord som var avsatt som ersättning för kommunala och kyrkliga tjänstemän, dels av stadsjord i enskild ägo. Ämbetsjorden var 143 tunnland fördelad på drygt tio lotter till bland annat borgmästaren och sex rådmän. Den i särklass största var knuten till Prostgården. Prosten tillika kyrkoherden Samuel Pontin disponerade 81,5 tunnland ämbetsjord samt hade Prostgården (132) vid Kyrktorget som tjänsteboställe.²⁷ Klockaren Malachias Zakariasson disponerade 3,4 tunnland och stadsorganisten 3,8 tunnland.

Borgmästaren Jöns Wetterman hade drygt 22 tunnland ämbetsjord samt ytterligare 20,3 tunnland enskild jord, rådman Hans Andersson Barckhus hade 6,8 tunnland ämbetsjord och 19 tunnland enskild jord, rådman Anders Eriksson 5,1 respektive 30,4 tunnland, rådman Nils Hansson som även var stadsnotarie 12,1 plus 14 tunnland, rådman Daniel Krijk 7,3 plus 15,6 samt en åtting, rådman Anders Hansson 3,4 och 12,4 tunnland och slutligen rådman Johan

27. Samuel Pontin (1658–1712) var son till biskop Magnus Johannis i Linköping. Efter en akademisk karriär och tjänst som hovpredikant hos änkedrottning Hedvig Eleonora blev Pontin kyrkoherde i Vadstena 1689 (Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl & Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne*. D. 2. Linköping, 1917.)

Arvidsson Dalman 2 plus 19,5 tunnland. Stadskassören disponerade 1,4 tunnland och stadstjänaren 0,9 tunnland tjänstjord. Dessutom innehade Hospitalet 6,9 tunnland av stadsjorden.

Tjänstejorden inklusive stadskyrkans del var cirka 150 tunnland. Till detta hade borgmästaren och rådmännen inkomsten av 130 tunnland enskilt disponerad stadsjord. Övrig enskild stadsjord uppgick till cirka 400 tunnland vars avkastning huvudsakligen bör ha tillfallit olika stadsbor.

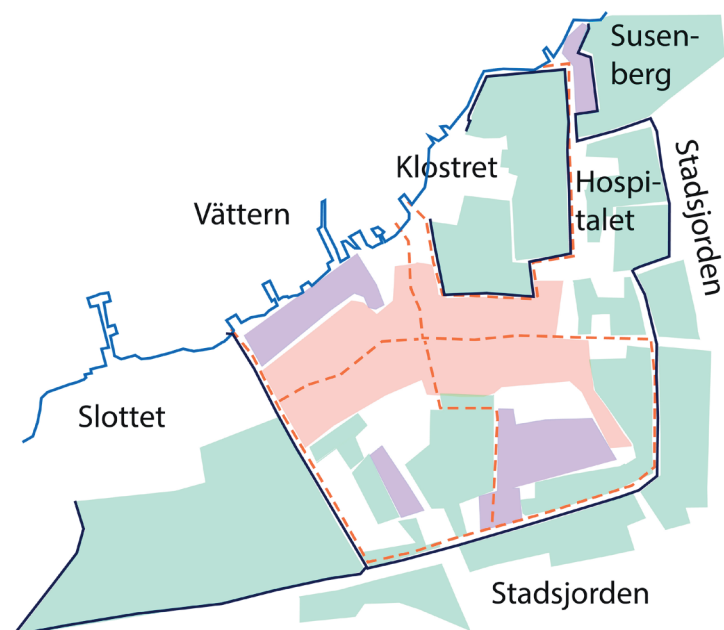
Sammanfattning och diskussion

Vadstena var residensstad för änkedrottning Hedvig Eleonoras (1636–1715) östgötska livgeding. En tydlig geografisk zonering av verksamheter kan iakttas. Förvaltningen med landshövding, slottspersonal och administration utgick från slottet i väster. Norra delen av stadsområdet dominerades av Hospitalet och Krigsmanshuset. Hela Vätternstranden, en dryg kilometer, präglades av handel och sjöfart med ett tiotal bryggor, lastageplatser, upplag och magasin. De viktigaste handelsvarorna var utförsel av spannmål och införsel av ved från Västergötland. Någon manufaktur av varor eller annan överskottsproduktion fanns inte utan hantverkarna arbetade för stadens interna behov.

Cirka 200 innehavare av stadstomter omtalas inklusive några dödsbon att jämföra mot en befolkning på 1200 personer. Siffrorna talar för att många stadsbor saknade fast egendom. Med en genomsnittlig hushållsstorlek på tre personer (400 hushåll) skulle cirka hälften av hushållen sakna fast egendom. Bestod hushållen i genomsnitt av fyra personer (300 hushåll) blev motsvarande siffra en tredjedel. Till de fattiga hörde definitivt Hospitalets drygt 80 intagna och Krigsmanshuset uttjänta soldater samt båtsmännen. Vadstena var en borgerlig stad, det adliga inslaget var minimalt och inskränkte sig till landshövdingen och hauptmannen Jakob du Rées.

En av studiens frågor gällde om det fanns några socio-ekonomiska särdrag i stadsområdet. Svaret blir ja, även om det också fanns mindre bemedlade som tjänstefolk, gesäller och liknande bland de välbärgade. Gränserna var inte skarpa och det förekom socialt blandade kvarter (vitt).

Den rumsliga analysen utifrån de valda kriterierna visar en tydlig högre social status på båda sidor om Storgatan som tillsammans med Gamla torget, Nya torget (nuvarande Stortorget) och Kyrktorget bildade stadens huvudstråk (rödbrunt). I detta område återfinns alla stadens stenhus förutom de som tillhörde Krigsmanshuset (före detta klostret), slottet eller Hospitalet. Storgatan var också gräns mellan de nordliga Slotts- och Klosterkvarteren och de sydliga Hov- och Skänningekvarteren. De mindre bemedlade (violett) bodde mer

Figur 12. Sammanfattning av den rumsliga uppdelningen av Vadstena omkring 1700. Färgkod grönt = kålgårdar, trädgårdar, grästäppor, ljusbrunt = högre socio-ekonomisk karaktär, violett = lägre socio-ekonomisk karaktär, vitt = socialt blandade kvarter och institutioner.

perifert, dels längst norrut vid Susenberg, dels vid hamnen i Slottskvarteret och i söder. Särskilt Strågatans södra del mot Rännarvallen var fattig.

Större delen av staden innanför stadsstaketet var inte bebyggd utan utgjordes av kålgårdar, fruktträdgårdar och grästäppor. Dessa tomter ägdes ofta av det högre borgerskapet även när de låg i fattigare områden. På utsidan av stadsstaketet fanns ett hundratal mindre kålgårdar.

Till Vadstena stad hörde dessutom omfattande åkermark i form av stadsjor­dar och arrendejordbruk. Driften och brukandet av dessa framgår inte av Ekeboms kartor och textbeskrivningar.

Slutintryck

Trots stora ekonomiska skillnader hos befolkningen var det en till synes ganska välmående stad som mötte vid 1700-talets början. En återhämtning hade skett sedan de svåra åren på 1690-talet. Karl XII och den svenska armén var fortfarande segerrik och kriget långt borta. Den stränga vintern 1708 till 1709, nederlaget vid Poltava sommaren 1709 och den förödande pestepidemin följande år tillhörde framtiden.

Litteratur och källor

Digitala källor

Lantmäteriets historiska kartor.

<https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/>

Suecia antiqua et hodierna.

https://suecia.kb.se/F/?func=find-b&local_base=sah

Svenskt Diplomatarium, huvudkartoteket, RA

<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>

Geometrisk jordböcker i Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), numera i Riksarkivet i Arninge benämns enligt mönstret A1:42, A3:115 o.s.v. där littera A är länsbokstaven (Uppland) och efter kolon står sidnumret i volymen.

Övriga akter: Signum enligt länsbokstav, sockennummer, jordregisterenhet, akt i kronologisk ordning enligt: D91-II:1.

Litteratur

AHLBERG, NILS. *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721*. SLU, Uppsala, 2005.

BENGSSON, ERIK, OLSSON, MATS & PATRICK SVENSSON. "Mercantilist inequality: wealth and poverty in Stockholm, 1650–1750", *The Economic History Review* 75, nr 1 (2022), 157–180.

EKEBOUM, JOHAN. *Beskrivning till 1705 års karta över Vadstena*. Källor till Vadstenas historia I. Föreningen Gamla Vadstena, 1979.

EKSTRAND, VIKTOR. *Svenska landtmätare 1628–1900*. Almqvist & Wiksell, Umeå & Uppsala, 1896–1903.

EKSTRAND, VIKTOR. *Samlingar i landtmäteri. Första samlingen. Instruktioner och brev 1628–1699*. Stockholm, 1901. (Hänvisning sker till Ekstrands numrering enligt: Samlingar nr xx.)

GEJROT, CLAES. *Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar*. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 19. Stockholm, 1996.

HELMFRID, STAFFAN. "Östergötland "Västanstång" Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Meddelanden från geografiska institutionen vid Stockholms universitet nr 140. Geografiska Annaler XLIV. Stockholm, 1962.

KARLSSON, PÅR & RIKARD HEDVALL, red. *Stadsgårdar i den senmedeltida stadsdelen Sanden, Vadstena: Vadstena stad och kommun, Östergötland: dnr: 421-2200-1995, 96/054, 97/064, 421-1405-1998, Avd. för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet, Linköping, 2000.*

PURSCHE, WERNER. "Befolkningen", i *600 år i Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, red. Göran Söderström. Stockholmia förlag i distribution, 2000.

PURSCHE, WERNER. "Handel och Skeppsfart", i *600 år i Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, red. Göran Söderström. Stockholmia förlag i distribution, 2000.

PURSCHE, WERNER. "Jordbruk och boskapsskötsel", i *600 år i Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, red. Göran Söderström. Stockholmia förlag i distribution, 2000.

SÖDERSTRÖM, GÖRAN. "Topografi och bebyggelse i Medeltidens Vadstena", i *600 år i Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, red. Göran Söderström. Stockholmia förlag i distribution, 2000.

TOLLIN, CLAS. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor.*

Kungl. Vitterhets Historie och antikvitets akademien och Riksarkivet, 2021.

WESTERLUND, JOHAN ALFRED, SETTERDAHL, JOHAN AXEL & ERIK MEURLING. *Linköpings stifts herdaminne*. D. 2. Linköping, 1917.

FÖRKORTNINGSLISTA

LSA = Lantmäteristyrelsens arkiv

RA = Riksarkivet

SDHK = Svenskt diplomatarium huvudkartoteket

Arbete och skörd består av 15 vetenskapliga artiklar författade av 19 framstående agrarhistoriker. Den behandlar ämnen som jordbrukets utveckling, agrarhistoriska källor, historisk demografi, ojämlikhet och sociala relationer, särskilt under 1700- och 1800-talens agrara revolution.

Boken tillägnas Patrick Svensson, sedan 2017 professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU), på hans 60-årsdag den 5 oktober 2025.

Redaktörer för vänboken är Martin Andersson och Jesper Larsson vid Avdelningen för agrarhistoria på SLU samt Ulrich Lange vid Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA).

KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIE